

ӘОЖ 419.992.71

Ж.А. Исмаилова,

Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің
доценті, ф. ғ. к., Түркістан қ. Қазақстан,
e-mail: ismailova-58@list.ru

Оңтүстік Қазақстан облысының атаулар жүйесіндегі реликтілік топонимдер

Жер-су атауларының шығу, даму тарихы айналаны қоршаған табиғатпен, түрлі әлеуметтік өзгерістермен тығыз байланысты. Осыдан келіп атаулардың мағыналық және этимологиялық құпияларын ашу үшін бірнеше ғылым салаларының деректерінен хабардар болу, оларды жіті пайдалану қажеттілігі туындайды. Бұл сала бүгінде көне түркітану ғылымының да құпияларын ашуға өзінің септігін тигізіп отыр. Жер-су аттарының пайда болуы тұрғысынан келгенде, көптеген аңыз, ертегі, әпсана да туындаған. Бұл ретте біз топонимика саласының фольклортану ғылымына да қатысы бар дей аламыз. Жер-су аттары сонымен қатар қоғам дамуына орай бір немесе бірнеше атауға алмасып отырған. Оңтүстік Қазақстан топонимдерін ежелгі заман жәдігерлеріне жатқызуға болатынын аңғарамыз.

Оңтүстік Қазақстан өлкесі тек мал мен жанға, астық пен мақтаға ғана емес, тарихи ескерткіштерге де бай, киелі мекен. Көне мұралары айрықша назар аударатын Оңтүстік өңіріндегі обалар мен тастағы ежелгі жазу-сызулар баға жетпес ата мұрамыз.

Бұл мақалада реликтілік өзгешеліктері молынан кездесетін Оңтүстік Қазақстан облысының жер-су атаулары жөнінде нақты тұжырымдалған материалдар тұрғысында бірқатар мәліметтер келтірілген. Осы мәселемен түбегейлі айналысып жүрген ғалымның түрлі тарихи кезеңдердегі атаулар өзгерістері жөніндегі зерттеулері назар аударады.

Түйін сөздер: тілдік белгілер, жер-су атаулары, көне мұралар, топонимдік жүйе, этимология, ойконимдік атаулар, түркі атаулары.

Zh.A. Ismailova

Relictual toponyms in the naming process of South Kazakhstan region

It is known that the origin, historical development and the process of naming places and bodies of water are very closely related to the environment, as well as with various socio-historical changes in society. In this connection, for full disclosure of lexical meaning and etymology of the names of territorial and water bodies, we need data from many areas of knowledge and science. This issue obviously requires its careful analysis and study. It should be noted that this area of science is of great importance in the study of Turkic issues. The process of naming places and bodies of water provided huge difference in the origin of various folk legends, fairy tales, epics and myths. Thus, we can confidently assert that toponymy is directly related to folklore. With the development of society place names of water bodies could be subject to change. Place-names of South Kazakhstan region are very ancient relics and require a comprehensive study.

South Kazakhstan region is famous not only by the development of sheep breeding, cotton and grain industry, but also for historical monuments of culture and art, and its long history of development. An invaluable asset of Kazakhstan South region is the ancient stone inscriptions which today have become our national pride.

In this article the author gives interesting materials and detailed facts on the study of the history of the names of places and bodies of water in South Kazakhstan region. The article also focuses on the research of scientists on the facts connected with changes in the names of places and bodies of water in different historical periods of the people.

Key words: linguistic signs, names of areas, ancient relics, toponymic system, etymology, oikonymic names, Turkic names.

Ж.А. Исмаилова

**Реликтические топонимы в системе наименований
Южно-Казахстанской области**

Как известно, зарождение, историческое развитие и процесс наименования местностей и водных объектов очень тесно связаны с окружающей средой, а также с различными социально-историческими изменениями в обществе. В связи с этим для полного раскрытия лексического смысла и этимологии наименований территориальных и водных объектов нам необходимы данные из множества областей знаний и науки. Данный вопрос, несомненно, требует своего тщательного анализа и изучения. Следует отметить, что эта область науки имеет огромное значение и в изучении вопросов тюркологии. Процесс наименования местностей и водных объектов оказывал огромное значение в зарождении различных народных легенд, сказок, эпосов и мифов. Таким образом, мы с уверенностью можем утверждать, что топонимика имеет непосредственное отношение и к фольклористике. С развитием общества названия местностей и водных объектов могли подвергаться изменениям. Топонимы Южно-Казахстанской области относятся к очень древним реликвиям и требуют своего всестороннего изучения.

Южно-Казахстанская область славится не только развитием овцеводства, хлопковой и зерновой промышленности, но и историческими памятниками культуры и искусства, своей многовековой историей развития. Бесценным достоянием Южно-Казахстанской области являются древние надписи на камнях, которые на сегодняшний день стали нашей национальной гордостью.

В данной статье автор приводит интересные материалы и детальные факты по изучению истории наименования местностей и водных объектов Южно-Казахстанской области. В статье также особое внимание уделяется исследованиям ученых о том, в связи с чем менялись названия местностей и водных объектов в различные исторические периоды жизни народа.

Ключевые слова: языковые знаки, наименование местности, древние реликвии, топонимическая система, этимология, ойконимические названия, тюркские названия

Қазақстан Республикасының Президенті Н.А.Назарбаев қазақ зиялыларының алдында сөйлеген сөзінде: «Ата-бабаларымыздың жүріп өткен әрбір жолы, әрбір қазған құдығының атауы бар, ал атау – тұнып тұрған тарих, соны зерттейік, жинастырайық..., тарихты қайта қарандар... тарих пен тіл тамырлас. Біздің бүкіл тарихымыздан мен екі олжамызды бөле айтар едім. Оның біріншісі, әрине, ата-бабаларымыз ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен, қанын төгіп, жанын беріп жүріп қорғап қалған қазақтың қасиетті жері. Тағы бір олжамыз – сол ата-бабалардың арқасында бар бояуымен, сырлы сазымен осы күнге аман-есен жеткен тұп-тұнық, мөп-мөлдір қазақ тілі», – деді [1].

Түрлі тарихи кезеңдерде тайпалар мен халықтар белгілі бір территорияда бірін-бірі алмастырып, өзгеріп отырады. Алайда, олар тарихтан ізсіз жоғалып кетпейді. Олардың тілдік белгілері өздері мекендеген жердегі географиялық атаулар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Қазіргі жер-су атаулары осыны аңғартады. Ұланбайтақ алқапты алып жатқан, табиғаты сан қилы болып келетін өлкеміздің жер-суына ерте заманнан бері сан алуан атаулар қойылып, олар түрлі өзгерістерге ұшырап отырды. Сондықтан олар кең даланың табиғи ерекшеліктерін, әр төбенің,

әр жыраның өзіндік сипатын жіті тани білді. Және көшпелі өңірінде ол жер жағдайын анықтайтын белгі ретінде пайдаланылды. Атауды да дәл соған лайық деп тауып қоя білді. Мәселен, әлемге әйгілі энциклопедист ғалым Әбунасыр Әл-Фарабидің отаны – орта ғасырдың *Отырар (Фараб)* қаласы мен *Құйрық төбе, Оқсыз, Алтын төбе, Пышақшы төбе* сияқты қалалар атауы да тарихи, мәдени мән-маңызға ие. Оңтүстік Қазақстан облысы Түлкібас ауданында *Қарлығаш ата, Тамшы әулие, Дуана қожас, Жеті үңгір* тәрізді атаулар ұшырасады. Жер-су аттарының өзінен-ақ көп жағдайда сол маңның жер бедерінен, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінен, климат ерекшелігінен, табиғи байлықтарынан мол мәлімет алуға болады.

Оңтүстік Қазақстан аймағының ХХ ғасырдың басына дейінгі айқын топонимдік көрінісі 1906 жылғы «*Сырдария губерниясы Шымкент уезінің картасы*» [2] мен 1908 және 1910 жылдардағы «*Шымкент уезіндегі киргиз жерін пайдалану жөніндегі материалдарда*» нақты бейнеленген [3], [4]. Аталмыш құжаттар бойынша біршама ғылыми-зерттеу жүргізген ғалым Қ.Рысбергенова Түркістан өңірінің, Созақ, Отырар аудандарының топонимдік жүйесіне, оның ұлттық ерекшеліктеріне, өзгерістердің себеп-

салдарына айрықша тоқталады [5]. «Революцияға дейінгі және қазіргі әкімшілік карталары мен анықтамалықтарды негізге алған дереккөздер бойынша,- деп жазады ғалым-зерттеуші,- зерттеу аймағының топонимдік материалдарын салыстыра отырып талдау ежелгі субстратты топонимдік қабаттың сақталып қалғанын көрсетеді, негізінен алғанда бұлар өзендер, таулар, елді мекендер, ежелгі қалашық-қорғандар, «Ұлы жібек жолы» бойындағы байырғы қалалар, керуен сарайлар, мәдени орталықтар атаулары: *Арыс, Шу, Қарашық, Қантағы, Созақ, Сүткент, Манкент, Отырар, Саудакеңт* т.б.».

Бұл мақаламызда мынадай деректер де ерекше назар аударарды. Республикамыздың оңтүстігінде (батысында – Шардарадан Жызаққа, оңтүстігінде – Нұрата таулары мен Түркістан жоталарына иық тіреп, ал шығысы мен солтүстік шығысында Сырдария өзенімен шектесіп) аумағы он мыңдаған шақырымға жететін Мырзашөл даласы жатыр.

Мырзашөл аймағы 1867-1917 жылдар аралығында аумақтық-әкімшілік бөлініс жағынан бірде Сырдария облысының, енді бірде Самарқан облысының Қожакент, Жызақ уездеріне бағынышты болды. Мұндай деректер «Туркестанские ведомости» газетінде (1870-1917) молынан кездеседі.

«Туркестанские ведомостиде» Мырзашөл мен оған жалғасып жатқан Қызылқұм даласының көшпелі және жартылай көшпелі қазақтарының тыныс-тіршілігі туралы деректер жиі келтірілген. А.П. Федченконың газеттің осы санында жарық көрген «Қызылқұм даласы туралы заметкалар» атты мақаласында [6] Сырдарияның орта ағысындағы *Шардара, Жаушықұм, Жоғарғы Сейіт, Төменгі Сейіт, Үлкен Сейіт, Сүткент, Байырқұм, Ешкілі, Мыңтөбе және Ұзын ата* туралы әңгіме болады.

Сондай-ақ, газетте «Нұрата – тау жоталары туралы заметкаларда»: «Отырықшы халықтан басқа Нұрата тауының солтүстігіне қарай Сырдарияның, Түркістанның және Әмударияның аралығында шамамен 50 мың үйге жететін *Қоңырат* тайпасының қазақтары көшіп-қонып жүреді. Олар *Көктіңұлы* және *Көтенші* деген екі негізгі бөлімге бөлінеді. Бұл көшпенділер бұрын Жызақ бегіне қараған, ал, қазір Нұратаны мекендейді,» – деген деректер келтіреді [7].

Басылым Мырзашөл аймағында тұратын қазақ ауылдарының қандай әкімшілік-аумақтық бөлініске бөлінгенін жариялап тұрды. Айталық, 1884 жылы Құрама *үйезі Қазақ, Қанжығалы,*

Шыназ, Аққорған, Зеңгіата, Орал, Піскент, Боқа, Иіржар, Тойтөбе, Оспан ата Қорда болыстарына бөлінсе, 1906 жылы Шымкент үйезіне *Шымкент, Түркістан қалалары, Темірлан мен Ермолвка поселкелері мен Сайрам, Қарақұлақ, Ақтас, Арыс, Бадам, Боралдай, Бөржар, Қазығұрт, Қарамұрт, Қошқарата, Майлыкент, Машат, Темірлан, Ванновский, Беловодский, Георгиевский, Байырқұм, Сарыкөл, Сырдария, Бөген, Шаян және Арыстанды* деп аталатын болыстар мен ауылдар қарады.

«Туркестанские ведомости» газетін зерттеген ғалым М.Жақып өз еңбегінде Мырзашөл аймағына байланысты көптеген қызықты деректер келтіреді. «Газетте жарық көрген мақалалардан, – деп жазады автор, – сондай-ақ, халқымыздың қазақи көрегендігін, ұшқырлығын, аңғарымпаздығын, жер-суға атау беруге шеберлігін танытатын топонимикалық атаулардың Мырзашөлде өте көп болғандығын да көреміз.

Сондай бірегей атаулардың бірі – *Ұтырлы*. Ұтырлы – көне қаланың аты. Қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Мақтарал ауданындағы Ильич кентінің солтүстік-батыс жағында, яғни «Мақтарал» мақта шаруашылығының орталығынан он шақырымдай жерде орны бар. Жоғарыда айтқанымыздай, Сырдарияға құятын Сарөзек тармағының жағалауында біздің дәуіріміздің IX-X ғасырлары аралығында Ұтырлы қаласы болғандығын біз енді-енді біліп жатырмыз» [8].

Автордың пайымдауынша, Ұтырлы – кәрі Сырдарияның бойын мекендеген ежелгі халықтардың салған қаласы болса керек. Оның бұл болжамымен толық келісуге болады. Ғалым Ұтырлы қаласының Сырдарияның жағалауындағы керуен жолдың бойында салынғаны жөнінде нақты деректер келтіре отырып, «Ұтырлы» деген сөздің мағынасына тоқталады да, «Ұтырлы – қазақтың «ұтымды, ұтқыр, қолайлы» деген сөздерінің баламасы» деген байламға келеді.

«Ұтырлыға ұқсас атаулар Мырзашөл өңірінен жиі кездеседі, – дейді ғалым-зерттеуші бұдан әрі, – Оңтүстік Қазақстан облысының Киров ауданында Үтіртөбе деген жер бар, ондағы бір ауыл бүгінде осылай аталады. «Туркестанские ведомости» газетінің беттерінде де осы атау жиі кездеседі. Бәлкім, сол *Үтіртөбе* мен *Ұтырлы-Ұтырлының* жұрт аузында қалған, өзгерген нұсқаларының бірі шығар. Бұл да тексере, анықтай түсуді қажет ететін дерек».

Біздің жоғарыда аталған аса маңызды құжаттар, дереккөздер және қазіргі карталар бойынша Оңтүстік Қазақстан облысының тұтас топоним-

дік жүйесіне жүргізген жұмысымыз елді мекендер, өзен-көлдер, орман-тоғайлар, шатқалдар, қырат-қырқалар, құм, төбе, сай, кемер, құдық, арықтар т.б. атауларындағы біршама тұрақтылықты, өзгерістер мен құбылмалылықты да көрсетті. Киелі де қасиетті жерлердегі ойконимдік атаулардың ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, берік сақталуы, кезінде өзгеріске ұшырағандарының қайтадан ежелгі атауларына ие болуы ұлттық болмыс-бітімімізді көрсетсе керек. Осы орайда, қазірге сол күйінде жеткен бірқатар байырғы қалалар мен елді мекендердің атауына талдау жасасақ, нақты куә боламыз.

Кейбір топонимдер жыл озған сайын түрлі себептермен әрқалай фонетикалық, тұлғалық, кейде мағыналық өзгерістерге ұшырап, алмасып отырады. Ондай өзгеріске әдетте мағынасы көмескі тартқан немесе мүлдем түсініксіз атаулар мен басқа тілден енген атаулар душар болады. Кейбір жағдайларда қазақ тіліндегі атаулардың басқа тілге дұрыс транскрипцияланбауы да жиі кездесіп отырады.

Жалпы Оңтүстік аймағы шежіре мен тарихи құпияға толы өңірдің бірі. Көне Түркістан, көне Отырар, Сыр бойы, қазыналы қарт Қаратау, Сайрам, Түлкібас, т.б. өлкелердің тарихи мәні өз атауларында тұр деп толық байлам жасауымызға негіз бар.

Түркістан – аймақтағы ежелгі қала атауы, күллі түрік әлеміне айрықша ыстық, қасиетті де қастерлі. Орта және Орталық Азияның түркі тілдес халықтары мекендеген аймақ.

Жалпы алғанда бұл атаудың түп-төркінін іздестірудің қажеті жоқ сияқты. Бұл түрік тілінде сөйлейтін халықтардың жиынтық атауы. Бірігуден пайда болған осы атаудағы алғашқы «түрік» сөзінің ертедегі мағынасы нені білдіретіндігі көпшілікке беймәлім екендігі белгілі.

Атау екі сөздің бірігуінен шыққан десек, оның алғашқысы «түрік», дұрысын айтсақ, «түрік», екіншісі «стан».

Ертедегі түркі жазба ескерткіштерінің сөздігінде «түрк» дыбыстық құрамдағы сөздің екі мағынасын оқимыз: біріншісі – «күшті, құдіретті», екіншісі – «ерекше мол, өте бай; шегіне жеткен».

«Түрік» атауы жөніндегі тағы бір деректі В.В. Радлов жасаған сөздіктен кездестіреміз. Онда «түрк» тұлғасының төрт түрлі мағынасы келтірілген. Оның алғашқы екеуі түркі халқы мен түркі хандығына анықтама беруге арналған. Сондықтан оған тоқталмадық. Ал үшінші мағынасы былай түсіндірілген – «батыр, батыл, ер қаһарлы»: төртіншісі – «білімсіз /надан/, жырт-

қыш, қаңғыбас». Радловтың айтуынша, «түрк» сөзінің осы соңғы, төртінші, мағынасынан қашқақтап түріктер өздерін бұл сөзбен атамай, үнемі османдық дегенді ұнатады [9].

Әрине, бұл соңғы – «надан, жыртқыш, қаңғыбас» ұғымдары кезінде түркі халықтары жерін, елін жаулап алған басқа тайпалардың аузынан шыққан, жек көрушілік нәтижесінен туған деуге тура келеді, «Түрік» сөзінің алғашқы әрішын мағынасы – «батылдық, ер жүректілік, батырлық». Мұны түркі халықтарының басынан өткізген қилы тарихи деректер де дәлелдеп бере алады.

Біріккен сөздің екіншісі – «стан» мағынасы ежелден белгілі. Ол көбіне ел, халық атауларының соңына жалғасып келетін, парсы тілінен ауысқан қосымша. Мысалы, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және тағы басқалар. Кейде оның қосылуы арқылы белгілі бір жердегі заттың молдығы да аңғарылады, мысалы, гүлстан, т.б.

«Түркістан» атауы – өзімізге тән сөз бен парсы тілі жұрнағының қосындысынан туып, тұңғыш мағынасы – «Батырлар елі» немесе «Құдіреттілер мекені» ұғымын меншіктенген дей аламыз.

Сайрам – аймақтағы өзен және аудан атауы. Өзенді кейде «Сайрамсу» деп те атайды.

Өзен атауына себеп болған «сайрам» сөзінің төркінін ертедегі түркі жазба ескерткіштері сөздігінен табамыз. Онда: «Сайрам» немесе «Сайрам су» қазіргі қазақ тіліндегі «тайыз, терең емес» (су жөнінде) мағыналарында көрсетілген.

«Сайрам» сөзінің алғашқы түбірі қандай болғандығын анықтарлық дерек те кейбір түркі тілінде сақталған. Мысалы, татар тілінде «сай» дыбыс құрамындағы тұлға біздегі – «тайыз» орнына қолданылады.

Кейде қазақ тілінде «тайыз» сөзінің «саяз» немесе «таяз» қалпында айтылуы да кездесіп отырады. Осындағы «саяз»-дың түбірі де «сай» екендігіне күмәндану қиын.

Көрсетілген деректер «Сайрам» сөзінің түбірі «сай», ал, басқасы (-рам) сол кездердегі қосымша екендігі шүбәландырмайды. Демек, Сайрам өзені – бүгінгі түсінігіміз бойынша, суы тапшы – «тайыз өзен» дегенмен мәндес.

Созақ – облыстағы аудан және ауыл аты. Тарихи деректерде Қазақстанның оңтүстігінде орта ғасырларда осы аттас қала болғандығы туралы мәліметтер де бар.

«Созақ»-тың алғашқы, тұңғыш мағынасын өте ерте заманнан бері қолданып келе жатқан түркі халықтарының өзіне тән «елді жер» ұғы-

мын беретін, «созақ» немесе «таза, мөлдiр» (су) түсiнiгiне ие «сүзүк» сөздерiмен жанастыру шындыққа бiр табан жақын болар деген ойдамыз. Әрине, қазiргi Созақ аталатын елдi мекен маңында сылдырап ағып жатқан суы таза, мөлдiр өзен болмаса да, ерте кезде, кiм бiледi, болған да шығар. Осы себептен де Созақ аталуы ғажап емес. Егер бұл болжамымыз шындыққа маңайламаса, көне заманнан халық мекенiне айналған аймақтың сол кездегi түркi тiлiнiң төл сөзiмен – «созақ» аталмауы мүмкiн емес.

Атаудың екiншi компонентi б.э.д сақтар тайпасымен байланыста болса керек. Б.д.д VIII ғасырдан III ғасырға дейiнгi белгiлi сақтар туралы көп зерттеулер жазылды. Олардың барлығына шолу жасау мүмкiн емес. Негiзiнен «Созақ» топонимiне бiрiншi рет көңiл аударған А.Н.Бернштам. Ол: «Атау екi бөлiмнен құрылған: су (вода) + сак, яғни «су сақтары» дегендi бiлдiредi», – деп жазады. «Созақ» атауының шыққан төркiнi туралы тарихи байланыстарды терең зерттеген оның еңбегiнде топонимикалық атаудың шыққан тегi туралы болжамдар жасалынады.

«Тарихи шежiреден, тарихи атаулардан бiз бұл өлкелерде ежелгi сақтардың мекен еткенiн, олардың кейiн Арқа өңiрiне қоныс аударғанын аңғарамыз. Бұл тарихи дәлдiктерге нұсқайды» [10].

Бұл есiмнiң дәлдiгiне Созақтың Сырдария өзенiнен алыс емес екенiн ескерсек, Созақ атауының ертедегi апасиактардың (су сақтары) түрлi варианты екенiне көзiмiз жеткендей болады.

Шаға ауылының (Түркiстан өңiрiнде) атауы талас туғызады. С.Е. Маловтың көрсетуiнше бұл көне түрiк тiлiндегi «шаға» сөзi «шұбар», «тышқан» және «оспа» деген мағына бередi. Даланың сипаты, табиғаты Маловтың көрсетуiндегi болжамға жуықтайды. Бұл топонимдердiң қайсысы негiзгiсi екенiн кесiп айту қиын. Ал, осы атау туралы ғалым Н.А. Баскаков «Шаға» көне түркiнiң «шағын», «кiшкене» деген ұғымынан туындаған деп көрсетедi [11].

Шаға – Түркiстан ауданындағы ауыл аты. А. Әбдiрахманов бұл атауды монғолдың «цагга» деген яғни «ақ» деген сөзiнен бұрмаланғанын айтады. Монғолша-қазақша сөздiкте «цагган» сөзi «ақ» деп аударылған. Монғол тiлiндегi «ц» дыбысының қазақ тiлiндегi «ш» дыбысымен берiлуi де белгiлi.

Шолаққорған – Созақ ауданының орталығы. О баста ел аз қоныстанған, сыртпен қатынасы өте аз (шола) болған. Сондықтан шола (жекe) мекен деп атапты. Кейiн ол көбейiп, сыртқы жаудан сақтану үшін айналасына балшықтан

қорған тұрғызған. Қорғанның биiктiгi үш жарым метр, қалыңдығы 1,5 метр, бас жағында өркеш тәрiздi кезетi бар.

Қоршалған қорғанның күн шығыс жағында елу метрдей жерi батпақ болған. Ол жер қорғансыз ашық қалған. Қорған сондықтан бiтпей шолақ болып қалған. Сондықтан – *Шолаққорған* атанған.

Ақсүмбе-Ақбикеши – карт Қаратаудың терiскей бетiнде, бiр қиырда жатқан кiшiгiрiм елдi мекен. Ақсүмбе бiр кездерi әлемге аты шыққан қала болған. Басынан бақ тайған, тек қана шошайған мұнара қалған оның мән-жайын ел-жұрт өзiнше топшылап, бiресе *Ақсүмбе*, бiресе *Ақбикеши* атандырған.

Ақсүмбе-Ақбикеши мұнарасы шағын өзен аңғарынан шыға берiсте 200 метрдей биiктiкте, тау жотасы дерлiк алаңқайға тұрғызылған. Мұнара анықтап қараған кезде қарауылхана ретiнде салынғаны бiрден көзге түседi. Өйткенi мұнараның басында солтүстiк жаққа қарайтын терезетесiктер жасалынған. Мұнараға шыққан адам осы тұрысымен-ақ терiскей беткейге көз салғанда ең кемi 40-50 шақырымды шалып тұрғанын байқайды.

Жыныс – Мыңжылқы биiгiнiң терiстiк баурайындағы елдi мекен. Ол жерде Жыныс әулиенiң сағанасы бар. Илгерi заманда қалың тоғайлы (жынысты) ағаш өскен, аз сулы бұлақтары бар. Оның күн батыс жағында Таукент деп аталатын кендi мекен орналасқан.

Бабаата – Қаратаудың терiстiк шығысындағы ортағасырлық қала орны. Онда бұрын медресе, мешiт болған. Оны ел әулие орын деп есептейдi.

Таскөмiрсай – Шолаққорған-Шымкент асфальт жолының бойындағы елдi мекен. Жерiнен тас көмiр өндiрiледi.

Құмкент – қазiргi Құмкент кеңшары орналасқан жердегi ескi Құмқорған қоршаған қаланың аты. Қаланың орны төбе болып үйiлiп қалған. Жерi құмды болғандықтан *Құмкент* атанған.

Қозмолдақ-Сызған – Қаратаудың Мыңжылқы биiгiнiң терiстiк бауырында Қозмолдақ-Сызған деп аталатын жер бар. *Қозмолдақ* сөзi де, *Сызған* сөзi де мән-мағынасы белгiлi сөздер. Ерте кезде қара қуыс өзеннiң бойында сәмбi талдар қалың өскен. *Қозмолдақ* сазында да қалың болып тiрелiп тұрады екен. Солардан үй ағаштарын iстейтiн ұсталар кереге, уықтық ағаштар кесiп алып, тезге салып түзейдi екен. Қисық, бұраң ағаштарды қозға салып балқытатын болған. *Қоз* дегенiмiз үйiлген топырақтың өртелуi. Үйiл-

ген топырақтың үстіне отынды көп етіп салып, оны өртейді, сонда өртенген оттың қызуымен топырақ өртеніп, қозданады. Сол қозданған топыраққа қисық ағаштарды көмеді, ағаш балқып жұмсарады. *Қозмолдақ* сөзі осындай ағаш балқытатын қоздары мол деген сөзден шыққан деп пайымдаймыз.

Халықтық этимология бойынша осы күнгі Сызған ауылы бай адамның қонысы екен. Сол байдың арасы бір жасардан тетелес өскен екі қызы болыпты. Сол екеуі өсе келе бір-бірімен араз болып, жұлысып қала беретін болған. Әбден ығыры шыққан әке-шешесі екеуін бір-біріне қоспай, бөлек ұстапты. Олар тұрған үйлердің арасынан сызық жүргізіп, сызықтан аттамауға қатаң ескерту жасалыпты. Олардың аттары *Ақдауыл* мен *Көкдауыл* екен. Ұрыссыз отырмайтын Көкдауыл үйінен шығып алып, Ақдауылға қарап борандатып сөйлеп, оған да ашуы басылмаған соң сызықтан өтіп барып Ақдауылдың шашын жұлыпты.

Сызған деген атау Ақдауыл мен Көкдауылдың арасын бөлген сызықтан екен деген аңыз бар.

Оңтүстік өңіріндегі *Бабаата, Құмкент, Жартытөбе, Аққолтық, Таукент, Жыныс, Сарыжаз, Қоңырқұм, Жуантөбе, Абыз, Тасты, Шу, Қыземшек, Қайнар, Таскөмірсай, Қарасуан, Қарағұр, Ақсұмбе* атты ойконимдердің қай-қайсысы болмасын өзіндік тарихымен, ел аузындағы аңыздарымен ерекшеленеді.

Тарихи атаулардың қалыптасу, орнығу, даму барысынан ғасырлар бойы келе жатқан елді мекен, жер-су атауларының тарихи және халыққа әсер етуші процестерін, сонымен қатар тілдің динамикалық өсу, қалыптасу жолдарын көре аламыз. Олардың қай-қайсысы болмасын терең ойларға жетелейді.

Аймақтық топонимдерді зерттеу, талдау негізінде біз тарихи нысандардың, атаулардың ғылыми-танымдық қасиеттерімен қатар, өзіндік саяси ықпалының да мол екеніне көз жеткіздік. Себебі, географиялық атауларда қоғамдық, тарихи өзгерістер мен еліміздің ұлттық саясаты, территориялық тұтас бірлігі және ашылған жаңалықтар көрініс бере алады.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы: Қазақстан-2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Қазақстан-2030. – Алматы: Юрист, 2003. – 131 б.
- 2 Материалы по киргизскому землепользованию собранные, разработанные Сырь-Дарьинской статической партией. Сырь-Дарьинская область, Чимкентский уездъ. – Том I. – Издание перечеленческого управления в Сырь-Дарьинскомъ районъ. – Ташкент: Типография штаба Туркестанского военного округа, 1908.
- 3 Материалы по обследованию переселенческого хозяйства въ Туркестанскомъ краѣ. II. Русскія селенія в Чимкентскомъ уездѣ Сырь-Дарьинской области (П.А. Скрыплев). –Издание переселенческого управления в Сырь-Дарьинскомъ районъ. – Ташкент: Типо-лито. В.М. Ильина, 1909.
- 4 Р.С.Ф.С.Р. Экономический Совет Туркестанской Республики. Госплан. Комиссия районирования. Материалы по районированию Туркестана (Под редакцией Председателя комиссии районирования Д.П.Красновского) // Выпуск II-й. Проект административно-хозяйственного деления ТССР. Издание ТЭС-а. – Ташкент, 1924.
- 5 Рысбергенова К.К. Историко-лингвистический анализ топонимов ЮКО (на материале западных районов). Автореф. дисс... канд.фил.наук. – Алматы, 1993.
- 6 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. – Алматы: Мектеп, 1981.
- 7 Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов. – М., 1962.
- 8 Жакыпов М. Атақоныс – Мырзашөл... // Жұлдыз. – 1997. – N7. – Б. 162-165.
- 9 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Спб: тип. Имп. АН 1893. – Т. I, ч. I. – 968 с.; М., 1963. – Т. II-I, 1905 с.; Т. III, ч. I. – 1260 с.
- 10 Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана. –Алматы, 1947.
- 11 Баскаков Н., Гоцанова Г. Ойратско-русский словарь. – М., 1947.

References

- 1 Nazarbaev N. El Prezi''dentining Qazaqstan halqi'na Joldawi': Qazaqstan-2030. Barli'q qazaqstandi'qtardi'ng o'sip-orkendewi, qawipsizdigi ja'ne a'l-awqati'ni'ng artwi'. Qazaqstan-2030. – Almati': Yuri''st, 2003. – 131 b..
- 2 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu sobran'e, razrabotan'e Syr'-Dar'inskoy staticheskoy partiyey. Syr'-Dar'inskaya oblast', Chimkentskiy uездъ. – Tom I. – Izdanie perechelencheskogo upravleniya v Syr'-Dar'inskom rayon. – Tashkent: Tipografiya shtaba Turkestanskogo voennogo okruga, 1908.
- 3 Materialy po obsledovaniyu pereselencheskogo hozyaystva v Turkestanskom kra. II. Russkiya seleniya v Chimkentskom uезд Syr'-Dar'inskoy oblasti (P.A. Skryplev). –Izdanie pereselencheskogo upravleniya v Syr'-Dar'inskom rayon. – Tashkent: Tipo-lito. V.M.II'ina, 1909.

- 4 R.S.F.S.R. Ekonomicheskiy Sovet Turkestanskoy Respubliki. Gosplan. Komissiya rayonirovaniya. Materialy po rayonirovaniyu Turkestana (Pod redaksiyey Predsedatelya komissii rayonirovaniya D.P. Krasnovskogo) // Vypusk II-y. Proekt administrativno-hozyaystvennogo deleniya TSSR. Izdanie TES-a. – Tashkent, 1924.
- 5 Rysbergenova K.K. Istoriko-lingvisticheskiy analiz toponimov YuKO (na materiale zapadnyh rayonov). Avtoref. diss... kand.fil.nauk. – Almaty, 1993.
- 6 Tomanov M. Qazaq tilining tari’hi’ grammati’kasi’. Fonetika, morfologiya. – Almaty: Mektep, 1981.7 Toporov V.N., Trubachev O.N. Lingvisticheskiy analiz gidronimov. – M., 1962.
- 8 Jaqipov M. Ata’oni’s – Mi’rzasho’l... // Juldi’z. – 1997. – N7. – B. 162-165.
- 9 Radlov V.V. Opyt slovary tyurkskih narechiy. – Spb: tip. Imp. AN 1893. – T. I, ch. I. – 968 s.; M., 1963. – T. II-I, 1905 s.; T. III, ch. I. – 1260 s.
- 10 Bernshtam A.N. Problemy drevney istorii i etnogeneza Yuzhnogo Kazahstana. –Almaty, 1947.
- 11 Baskakov N., Goschanova G. Oyratsko-russkiy slovar’. – M., 1947.